

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СВЯЩЕННОГО ПИСАННЯ У ПРАЦІ «КНИГА ПРИТЧЕЙ СОЛОМОНОВЫХ (МИШЛЕ) И ЕЕ НОВЕЙШЕЕ КРИТИКИ» ПРОФЕСОРА Я. О. ОЛЕСНИЦЬКОГО

METHODOLOGY OF RESEARCH OF THE HOLY SCRIPTURE IN THE WORK OF «THE BOOK OF SOLOMON'S PARABLES (MICHLE) AND ITS LATEST CRITICS» BY PROFESSOR Ya. O. OLESNITSKY

Сучасне православне богослів'я, зокрема бібліїстика, має нагальну потребу в аналізі напрацювань своїх попередників. Серед київських бібліїстів ХІХ ст. досить відомою та важливою, хоч і не до кінця висвітленою та осмисленою, є постать Якіма Олексійовича Олесницького, професора, гебраїста, одного із засновників православної біблійної археології, який запропонував особливий метод дослідження Святого Письма. Діяльність Я. О. Олесницького багатогранна, а його праці, написані століття тому († 1907), залишаються надзвичайно актуальними до сьогодні. Про це, зокрема, свідчить сформована ним плеяда учнів, які згодом стали відомими богословами й біблієзнавцями (серед них В. Рибинський, О. Лопухін та ін.). Наукова спадщина Я. О. Олесницького дуже різноманітна, про

У статті проаналізовано фундаментальну працю відомого вітчизняного богослова, бібліїста та археолога КДА Якіма Олексійовича Олесницького, присвячену дослідженню Священного Писання Старого Завіту. У ній автор розглядає проблеми, що до сьогодні залишаються актуальними в бібліїстиці: авторство книги Притч, оригінальність тексту, дослідження книги неправославними авторами. Розкрито критичний підхід професора до тлумачення книги Притч західними богословами, зокрема проаналізовано полеміку з ними, показано глибину та ідейність Я. О. Олесницького і його внесок у розвиток київської православної біблійної традиції.

Ключові слова: Біблія, книга Притч, бібліїстика,

* Аспірант Київської православної богословської академії

** Post-graduate Student of the Kyiv Orthodox Theological Academy

що свідчить каталог його наукових праць, проповідей, рецензій на дисертації, архівні документи тощо.

Особливості методології дослідження Біблії професора Я. О. Олесницького, зокрема його богословсько-апологетичний аналіз книги Притч, широке залучення історичного контексту, детальне ознайомлення з поглядами європейських біблійних критиків, полеміка з ними – все це демонструє наукову новизну його підходу, який ми ставимо собі за мету проаналізувати й систематизувати. Видається цікавим також проаналізувати духовно-моральний стан ученого-богослова, православність його поглядів, чітке усвідомлення ним відповідальності за дослідження і з'ясувати практичний зв'язок його праці з Церквою, а також виявити методи дослідження професора в рамках нашої тематики.

Методологія дослідження полягає в детальному розборі способів викладення автором власного розуміння та засвоєння біблійних знань на основі Священного Передання, особистого Богоодкровення (якщо останнє було. – Авт.), завдяки чому з'являється власний досвід вираження певних гіпотез, суджень та основ інтерпретації Писання. Герменевтика займається пошуками точності в перекладах біблійного тексту, також методів і способів його дослідження, екзегеза ж полягає в безпосередньому тлумаченні біблійного тексту.

Перш ніж безпосередньо перейти до окресленої вище проблематики, варто зауважити, що

критика, київська православна богословська традиція, Я. О. Олесницький, критика, київська православна богословська традиція, Я. О. Олесницький.

The article deals with the fundamental work of the famous local theologian, biblical scholar and archaeologist of the KTA Yakym Oleksiyovych Olesnitskiy, dedicated to the studies of the Holy Scriptures of the Old Testament. In his book the honored professor examined the concepts and issues which are still interesting for many theologians: the authorship of "The book of Proverbs", originality of the text, different researches of non-orthodox authors. The important thing is that Yakym Olesnitskiy knew several foreign languages including scriptural languages, so he himself researched a book and of source basis on original languages, made by scientists. This research explores the reasons of professor's critical approach to explanations of "The book of Proverbs" by western theologians. The article shows the controversial arguments and the important ideas of Yakym Olesnitskiy and his role in the development of Kyiv orthodox theologian tradition. Having analyzed professor's book we discovered the special consistent approach which the scientist had used for studying the Holy Scriptures. The methodology of Y. Olesnitskiy is based on the knowledge of ancient languages; it makes his translation of the book more accurate and qualitative, without turning it into another

О. Я. Олесницькому, за свідченням вихованих ним учнів, крім глибокої ерудиції, було притаманне істинне православне благочестя. Богослів'я Я. Олесницького було живим; він буквально проживав істини віри, про які писав, а тому до дослідження Священного Писання, якому посвятив «усі свої життєві сили», професор підходив із благоговінням та самопожертвою [РНБУ, ф. 160, спр. 1801, (1907 г.), арк. 10].

Оскільки, як ми вже зауважували, наукова спадщина Я. О. Олесницького є великою і багатогранною, її ретельний і детальний аналіз, на нашу думку, передбачає систематичне вивчення кожної праці зокрема. У запропонованій статті ми проаналізуємо монографію Я. О. Олесницького «Книга Причей Соломоновых (Мишле) и ее новейшие критики», яка була надрукована окремим виданням у 1884 р. Однак вперше ця праця побачила світ в академічному журналі «Труды Киевской духовной академии» у 1883 р. – перші п'ять глав в 11 номері [ТКДА, 1883, №11, с. 333–395], наступні три – в 12 [ТКДА 1883, №12, с. 535–616].

Актуальність обраної проблеми беззаперечна, адже кожна людина, читаючи книгу Притч, дивується мудрості Соломона, його вмінню описати в притчах власний життєвий досвід і сформулювати життєві правила (вказівки) як своєму поколінню, так і нащадкам. У цьому контексті важливо розуміти первісний зміст притч, адже читачі не завжди мали перед собою оригінальний текст, а під час перекладу

palimpsest. The author studied the world of national cultural values in the era of Solomon the Wise, this fact is important for the quality of his translation. Yakym Olesnitskiy includes the researches of western and protestant theologians, poets and scientists, who criticized the poetic, parabolic, synthetic nature of the proverbs and mentioned those facts as the reasons of inaccuracies in their researches, evaluation and systematization of the proverbs. Also the methodology is based on the references to the patristic heritage for the explanation of "The book of Proverbs"; it was not only traditional but also havind for him as for an Orthodox theologian. Analyzed the features of "The book of Proverbs" explained by professor Yakym Olesnitskiy, we can mention that the biblical scholar used theological, exegetical, historical and philological methods of research. Comparing the Septuagint and Masoretic texts, we can find canonical and isagogical methods, that shows the inviolability of the Orthodox truth and tradition of interpretation the Holy Scripture. When we talk about Olesnitskiy's attitude towards Western Bible critics, we see critical, analytical, historical-critical, and accurate research methods. Those methods provide the textual accuracy. The scientist used the method of textual-content criticism and used the writings of Western and Protestant theologians and historians, that was a rule for biblical scholars of that time and it is important for the modern Orthodox biblical scholars. This way of the author's researches

в ньому були допущені викривлення й помилки.

Ми вже зазначали, що особливістю наукового підходу професора Я. Олесницького можна вважати його полеміку щодо Книги Притч із західними бібліїстами. Тому в нашій статті буде також зіставлено погляди ученого та західних дослідників і показано конструктивність його позиції.

Серед наукової спадщини, дотичної до досліджуваної нами теми, важливою є праця російського православного бібліїста, богослова та перекладача старозавітних книг П. О. Юнгерова (1856–1921), який, ознайомившись із монографією Я. Олесницького, дав їй високу оцінку: «російською мовою існує... дуже цінна для бібліїстів бібліологічна монографія проф. Олесницького» [Юнгер, 2003, с. 147]. А стосовно здійсненого в праці аналізу західної критично-богословської думки П. Юнгером зауважив, що це «детальний і прекрасний розбір» [Юнгер, 1907, с. 346].

Науковий доробок Я. О. Олесницького також досліджували сучасні українські богослови. Зокрема, викладач КПБА священник С. Колот торкнувся ісагогічної проблематики в працях Я. Олесницького [Колот С. свящ., 2016, с. 63–74], а критичний аналіз текстології ученого здійснив професор Києво-Могилянської академії С. І. Головащенко [Головащенко, 2012, с. 236–259].

Нашою метою є розкрити методологію дослідження Священного Писання у праці «Книга Притчей Соломоновых (Мишле) и ее новейшее критики» професора Я. О. Олесницького. Відповідно до мети ми поставили собі такі завдання:

- дослідити особливості тлумачення книги Притч проф. Я. Олесницьким;
- указати на процедуру зіставлення Септуагінти й масоретського тексту Біблії проф. Я. Олесницьким як на ефективний метод інтерпретації змісту книги Притч;
- проаналізувати полеміку Я. Олесницького із західними критиками Біблії, виявлені ним помилки бібліїстів та розкриття професором первісного змісту цієї біблійної книги.

Будучи дослідником Священного Писання з колосальним особистим досвідом і глибокими знаннями, професор Я. Олес-

led to the formation of his theological hermeneutics in the field of biblical science at the KTA. Thanks to the saved works of Yakym Olesnitskiy and his students, biblical studies are developing nowadays. The latest modern research help us to develop the theological approaches of nineteenth-century biblical scholars.

Key words: Bible, The book of Proverbs, methodology, researches, biblical scholars, criticism, Kyiv orthodox theologian tradition, Yakym Oleksiyovych Olesnitskiy.

ницький цікавий для нас насамперед тим, що, окрім застосованих у дослідженні класичного, історичного, ісагогічного методів, надзвичайно важливими є його апологетичний наратив та судження як досвідченого археолога-палестинознавця. Перше, що характеризує праці Я. Олесницького, – це використання свято-отцівської спадщини, апелювання до неї як до єдиного істинного джерела Богоодкровення. Виходячи з цього досвіду, Я. Олесницький проводить паралель між книгою Притч та Євангелієм, що також розкриває свій зміст у притчах: «подібно до того, як Христос говорив з учнями притчами, про що можемо прочитати в Євангелії від Іоана (див. 16: 29), так і Соломон для наповнення людей подорожніх писав їх при дорозі» [Олесницький, 1894, с. 78]. Цей момент є досить цікавим і важливим як для православної герменевтики, так і для богослів'я в цілому.

Виходячи із вчення православної біблійної науки про єдність двох Завітів, Церква завжди наголошувала та визнавала Старий Завіт первинним Богоодкровенням, яке породило Новий Завіт. На думку грецького богослова Т. Стіліанопулоса, такий погляд вказує на «органічний взаємозв'язок і єдність Старого Завіту з Новим, проти чого у свій час так яро виступали гностики» [Стіліанопулос, 2008, с. 109].

Зіставлення притч із Новозавітним Одрокровенням і становить апологетичний наратив Я. Олесницького, який завжди суворо ставився до вчень, які спотворювали Істину. Святі Отці одностайні в питанні органічного єднання двох Завітів, які не можуть існувати окремо, адже Новий Завіт містить живий спогад старозавітних пророцтв, притч, відомостей про Закон тощо. Блаженний Августин також наголошує, що Старий Завіт відкривається в новому, а новий – у Старому [Августин, блаж., 2015, т. 3, с. 193].

За внутрішнім змістом Я. Олесницький поділяє притчі на вісім груп, розглядаючи кожну з них окремо. Він використовує Синописи святителів Іоана Золотоустого та Афанасія Великого, писання святителя Григорія Ниського, який вважає притчі «вправою для навчання душ на подвиги», преподобних Антонія й Макарія Великих, авви Ісаї, преподобного Єфрема Сиріна [Олесницький, 1894, с. 62] та ін., які також передавали свій досвід учням «у формі притч» [Олесницький, 1894, с. 73].

Як зазначає священник Д. Юревич, Я. Олесницький «пропонує повний звід відомостей про погляди на книгу Притч», що також стосуються іншої книги Соломона – Пісні Пісень. Здійснивши детальний аналіз таких поглядів, бібліїст формулює своє бачення й розуміння певних образів притч Соломона, в

яких представлено, зокрема, «опис палестинської природи й сонця» [Юревич Д., свящ., с. 2–3].

Досліджуючи проблему достовірності авторства книги Притч, Я. О. Олесницький стверджує, що її авторами є кілька людей: крім Соломона, Агура та Лемуїла, ще й інші, «не названі по імені мудреці» [Олесницький, 1884, с. 32]. У зв'язку з цим професор проводить паралель між книгою Притч та подібною до неї книгою Псалтир, авторами якої також були три мужі, серед яких основний – пророк Давид. Порівнюючи дух притч, Я. Олесницький стверджує, що більша частина книги написана царем Соломоном, тому назва книги приписує авторство саме йому. Проте це жодним чином не зменшує авторитету інших авторів і «аж ніяк не означає одноосібності її написання» [Олесницький, 1884, с. 32]. Доводячи авторство Соломона на основі вказівки початкової глави книги – «притчі Соломона, сина Давидового, царя Ізраїльського...» (Притч. 1: 1–6), професор вважає, що часом написання книги були молоді роки його життя (див. Притч. 1: 8).

На основі окремих фрагментів 24 глави (див. 23–34) у науковців виникає суперечка щодо авторства книги Притч. Я. Олесницький вважає, що, окрім Соломона, авторами цих фрагментів є й «інші мудреці», імен яких він не вказує [Олесницький, 1884, с. 46], що за характером та стилем схожі на Соломона. Із цим не погоджується П. Юнгер, який вважає цей фрагмент «продовженням промови Соломона», посилаючись на критиків ХІХ ст. [Юнгер, 1907, с. 350–360].

На основі 5 глави першої книги Царств: «І відіслали вони ковчег Божий в Аскалон; і коли прийшов ковчег Божий в Аскалон, заволодали аскалонитяни, говорячи: принесли до нас ковчег Бога Ізраїлевого, щоб умертвити нас і народ наш» (1 Цар. 5: 10), Я. Олесницький виявляє, що окремі місця книги Притч (29, 22–24 глав) не належать Соломонові. Виходячи з цього, професор вказує на Соломонів творчий стиль та особливу життєву «припливну мудрість», застосовану ним у притчах. Оскільки мудрість у притчах інших авторів порівняно з Соломоновими «помітно вирізняється характером», можна вважати, що Соломон для їх укладення застосував свій неповторний таланти [Олесницький, 1884, с. 55]. На думку Я. О. Олесницького, все вчення книги Притч є «словом або законом Єгови» (Притч. 1: 2).

Значна частина дослідження Я. Олесницького має описовий характер; послідовність порушених у ній тем відображає особливі зацікавлення автора; вони є важливими для зберігання його моральної чистоти, бадьорого духовного стану й віри. Ду-

ховно-апологетичну методологію він застосовує з метою захисту та «врозумлення молодих людей» істинами Богоодкровення [Олесницький, 1884, с. 12]. По-особливому Я. Олесницький виражає своє ставлення до постаті самого царя, його обов'язків і характеризує його моральні якості, до яких відносить: «справедливість, мудрість, єдиноправительність, розсудливість та пильність у дотриманні порядку» [Олесницький, 1884, с. 13–15].

До аналізу теорії західних богословів бібліїст підходить із надзвичайною скрупульозністю, в окремих моментах різко критикуючи наявні в них недоліки й помилки та виправляючи їх. У першому розділі монографії Я. Олесницький критикує теолога К. Грамберга¹ та «окремих дослідників»², які «згідно з мораллю вивчаючи книгу Притч, не бачили нічого, окрім вузького егоїзму та евдемонізму», про що сказано в праці К. Грамберга [Gramberg, 1828, с. 94]. Критиці піддано також їхній підхід до вивчення й тлумачення книги, що полягав у нехтуванні К. Грамбергом «критико-філологічних та філософських коментарів на книгу Притч Ф. Умбрейта³, у яких моральна філософія книги Притч ставиться вище за всі новітні європейські філософські вчення як найближча сходинка до морального вчення Христа Спасителя» [Олесницький, 1884, с. 16]. Тобто К. Грамберг у своїй праці зібрав коментарі інших учених і здійснив порівняння віршів книги Притч та книг Іова й Псалмів. Згідно з принципом «єгоїстичного евдемонізму», застосованому на прикладі книги Іова, він цілком відкидав Всемогутність Бога, можливість спасіння людини в Христі, відповідно, й авторів зазначених книг, зокрема книгу Притч, поставив на рівень зі звичайними письменниками. Тобто застосування Писання зводиться в працях цього дослідника до раціональних рамок, тому його зміст втрачає богонатхненність [Gramberg, 1828, с. 46–48], проти чого й заперечив Я. О. Олесницький.

Порушуючи проблему поетичності притч, професор критикує гебраїста В. Гезеніуса^{4 5}, який в окремому слові єврейського походження (*це слово не вказане. – Авт.*) вбачав «паралелізм

¹ Карл Пітер Вільгельм Грамберг (1797–1830) – німецький бібліїст, теолог та педагог.

² Їхні імена невідомі.

³ Фрідріх Вільгельм Карл Умбрайт (1795–1860) – протестантський богослов, професор богослів'я та філософії, дослідник єврейської Біблії.

⁴ Вільгельм Гезеніус (1786–1842) – німецький палестинознавець, гебраїст та дослідник Біблії.

⁵ Варто зауважити, що в монографії Я. О. Олесницького використовується прізвище «Гезепиус», проте такий учений у західному богослів'ї невідомий. Тому ми встановили, що в книзі наявна помилка. Замість «Гезепиуса» науці відомий інший – В. Гезеніус, який справді вивчав книгу Притч, про що йдеться в П. Юнгера [Юнгеров, т. 2, с. 273].

віршів» [Олесницький, 1884, с. 18]. Я. Олесницький зазначає, що паралелізм не є обов'язковою ознакою притч, наводячи низку прикладів: «...невже і Саул у пророках?» (1 Сам. 10: 12), «від беззаконних виходить беззаконня» (1 Сам. 24: 14), а також вказує на «необов'язковість поетичної форми» в книзі Притч [Олесницький, 1884, с. 18].

Досліджуючи текстуальну класифікацію притч і враховуючи їхній поділ на певні види, Я. О. Олесницький кожному категорію цього поділу підтверджує відповідними віршами з книги Притч. Так, притчі, у яких наявний паралелізм, називає **словами мудрих**, або **логічними притчами**, – це ті самі притчі, у яких не передбачається поетична форма (*див. вище. – Авт.*). Окремим різновидом логічних притч є **синонімічні притчі**; їм не притаманна подібність так званих напіввіршів (коли частина вірша відділена від іншого паузою): «Благодійна душа буде насичена, і хто напуває інших, той і сам напоєний буде» (Притч. 11: 25). **Антитетичні притчі** виражають протилежність вказаному у першій частині вірша, напр.: «Син мудрий радує батька, а син нерозумний – засмучення для його матері» (Притч. 10: 1). **Параболічні** – спонукають читача до пошуку прихованого у віршах змісту: «Що золоте кільце в носі у свині, те жінка красива і – нерозсудлива» (Притч. 11: 22). І наостанок автор згадує «**синтетичні**» притчі – у них немає повторення думки, натомість присутнє «взаємне поєднання слів, що виражають таємницю та розголос одночасно» [Олесницький, 1884, с. 20–21], напр.: «Хто приховує ненависть, у того вуста неправдиві; і хто розголошує наклепи, той нерозумний» (Притч. 10: 18).

Порушуючи питання цілісності книги, зокрема досліджуючи 31 главу, Я. Олесницький приходить до висновку, що книга Притч складається з кількох з'єднаних книг, про що свідчать окремі передмови, наявні «...в різних місцях тексту 31-ої глави книги Притч» [Олесницький, 1884, с. 27]. У повсякденному та земному аспектах мета книги, як зазначає професор, є подвійно практичною: основна її ціль полягає в «навчаннях життєвої мудрості й досвідченості», а інтелектуальна – у «здатності розуміти окремі доробки людської думки» [Олесницький, 1884, с. 27].

Ретельно вивчаючи книгу Притч, дослідник помітив, що у 20 главі наявна помилка, яка полягає в розбіжності віршів (*див. 20: 20*). Оскільки теолог Х. Бунзен⁶ вважає, що фрагменти у згаданих притчах повторюються, то, на думку професора, переписи-

⁶ Бунзен Христіан Карл Іосія (1791–1860) – німецький протестантський письменник, історик та богослов.

сувач міг поміняти місцями 19 і 20 вірші 18 глави книги Притч, унаслідок чого виникла помилка, причина якої – «неуважність переписувачів та подібність віршів» [Олесницький, 1884, с. 42].

Досліджуючи надпис, зроблений на початку 25 глави книги, Я. О. Олесницький робить висновок, що з 25 по 29 глави текст та вигляд самих притч відрізняються від першої частини книги (Притч. 10: 1–22:1 6). Відмінність полягає в кількості рядків: у першій частині книги притчі є дворядковими, у 25 главі – п'ятирядковими, у 24 главі притча «навіть переходить у пісню» [Олесницький, 1884, с. 39]. Оскільки в першій частині книги через багаторядковість притч втрачено прозорість думки, Я. Олесницький наводить слова арабського перекладача, який називає 25–29 глави розділом, «важким для вивчення» [Олесницький, 1884, с. 50]. За змістом він поділяє притчі на «божественні – 14–20 глави» та «політичні (інші глави)», оскільки в них ідеться про ідеї царя, а це 28 глава, яка містить опис якостей та обов'язків царя щодо народу [Олесницький, 1884, с. 53]. Як вважає Я. Олесницький, у цьому фрагменті виражено бажання Єзекії ознайомитись із державним управлінням Соломона, який і доручив «вибрати з усіх своїх притч ті, що стосуються управління народом» [Олесницький, 1884, с. 54]. Важливим моментом є й те, що, спираючись на єврейське передання⁷, Я. О. Олесницький вважає пророка Ісаю одним із переписувачів книги, аргументуючи це припущення тим, що останній «написав літопис правління Єзекії» [Олесницький, 1884, с. 54].

Особливе місце та ключову роль притчі мали в період асирійського полону – під час забуття Мойсеевого закону. Я. Олесницький акцентує на цьому, наводячи приклад кодексів та перекладів: «у Ватиканському кодексі притчі називалися непересічними», а в сирійському перекладі – «глибокими» [Олесницький, 1884, с. 65].

Вивчаючи єврейське передання «Cant, та gabba 3 a» [Олесницький, 1884, с. 55]⁸, професор зауважує, що в післямові сирійського перекладу 24 глава книги Притч закінчується фразою «кінець притч Соломонових» [Олесницький, 1884, с. 47], і показує, який вигляд мала книга при Соломоні: «порядок слідування розділів книги Притч є порядком їхнього походження. Принаймні перші чотири розділи повинні були з'явитися один за одним у їхньому нинішньому порядку» [Олесницький, 1884, с. 48]. Оскільки 19 вірш 26 глави книги Притч міг з'явитись раніше від часу життя Соломона, то притчі правильно розмі-

⁷ Я. Олесницький не вказує, яке конкретне.

⁸ Це передання залишається невідомим.

щені в книзі, і вважати, що тут присутнє якесь відхилення від первісної редакції, немає підстав, адже поділ притч зроблений правильно, зворотним прикладом чого є штучна система К. Грамберга (поділ на параграфи) та О. Вайгінгера (на 10 глав за кількістю заповідей Мойсея), що зводило притчі до системи «занадто штучних» [Олесницький, 1884, с. 56].

Порушуючи питання логічного порядку розміщення притч, наводячи безліч прикладів, Я. О. Олесницький говорить про їх мистецький безпорядок, який полягає в «повторенні одних і тих самих притч». Наприклад, в 1 вірші 25 глави книги Притч «притчі повторюються цілком або тільки частково, всередині одного і того самого розділу або в різних розділах (25, 1: 9)» [Олесницький, 1884, с. 56].

У 5 главі своєї монографії бібліїст звертає увагу на суттєве значення книги Притч в біблійному каноні як доповнення до Мойсеєвого закону для виховання в людях духовних цінностей. Якщо Мойсеїв закон призначений тільки для вибраного народу, то книга Притч – для всіх національностей. Відкидаючи думки християнського філософа Й. Бруха⁹, наведені в його монографії [Bruch, 1851, с. 104], який бачив суперечність між первинним законом Мойсея та законом Соломона, Я. О. Олесницький зауважує, що Соломонів закон є «м'якшим і сприяє виконанню закону Мойсеєвого»¹⁰ [Олесницький, 1884, с. 61]. Показовим є те, що Притчі Соломона у Священному Писанні наділені високим авторитетом, оскільки в старозавітний, як і в новозавітний період їх використовували пророки (див. Єрем. 18: 18). Напр., апостол Яків пише: «А мудрість, яка сходить зверху, по-перше, чиста, потім мирна, лагідна, покірлива, повна милосердя і плодів благих, неупереджена і нелицемірна» (Як. 3: 17).

На основі цих прикладів Я. О. Олесницький пояснює і другу назву книги – «Мішле»: «Ми думаємо, що коли пророк Єремія (18) говорить про пораду від мудрого (17), то він указує цим давню назву книги Притч, яка тотожна назві *michle*, оскільки і в загальному надписі нашої книги вона називається, між іншим і мудрістю, і словами мудрих» [Олесницький, 1884, с. 62–63]. Ми розуміємо, що на думку професора мали вплив судження Святих Отців, що, як і апостол Яків, вбачали в книзі саме мудрість: зокрема, святий Климент Римський називає книгу

⁹ Брух Йоган Фрідріх (1792–1874) – німецький християнський філософ, проповідник, директор школи та професор Стразбурзького університету, також інспектор Церкви св. Миколая в Стразбурзі [Bruch, 1851, с. 5].

¹⁰ Під законом Соломона слід розуміти ту мудрість, за допомогою якої євреї вирішували морально-духовні та побутові проблеми.

«πανάρητος σοφία», а святий Мелітон Сардійський – мудрістю (ἦ καὶ Σοφία)» [Олесницький, 1884, с. 63].

У 6 розділі монографії Я. Олесницький розглядає критику на книгу Притч для підтвердження традиційного істинного погляду на неї. Дослідник спочатку намагається знайти думки найдавніших дослідників та екзегетів книги, проте це не дало результатів, «оскільки вона була складною за змістом і текстом, що помітили древні єврейські коментатори» і «багатьох книжників зупиняла своєю складністю» [Олесницький, 1884, с. 63]. Це пояснює, чому так небагато дослідників бралися за цю справу. Мало того, вітчизняні православні богослови того часу (XIX ст. – авт.) взагалі не приступали до її дослідження, а в російській науковій літературі, як справедливо зауважує Я. О. Олесницький, «...немає не тільки спеціальних творів, а й жодної журнальної статті» [Олесницький, 1884, с. 64]. Звичайно, згодом з'являються вчені (напр., О. Лопухін, П. Юнгеров), які систематизують праці західних критиків, особливо захоплюючись монографією Я. О. Олесницького та обов'язково покликаючись на неї у своїх статтях як на єдину для того часу православну ісагогічно-герменевтичну працю. З огляду на сказане можна стверджувати, що праця Я. О. Олесницького є першим російським православним апологетичним та критично-текстуальним дослідженням книги Притч.

Далі бібліїст зупиняється на постаті західного дослідника Г. Евальда¹¹. На відміну від православної богословської традиції, основною проблемою цього автора була гіпотеза про те, що книга Притч – це своєрідна філософська доктрина пантеїзму, відповідно, самі притчі він трактує як пантеїстичне вчення: «вона (книга Притч. – Авт.) заповідає людині вірність і покору не Богові, а світовому порядку, який є не чимось зовнішнім для Єгови, а Його необхідним проявом», – так окреслює позицію Г. Евальда проф. Я. Олесницький [Олесницький, 1884, с. 74]. Недоліком гіпотези Г. Евальда є також відсутність однозначності щодо авторства книги та вказівка на багатьох історичних постатей як на авторів книги. Авторство ж Соломона, ім'я якого носить книга Притч, західний бібліїст ставить під сумнів, оскільки «у книзі Притч говорить не Соломон, а тінь Соломона... його дихання, що проноситься по наступних століттях» [Олесницький, 1884, с. 74–75].

Такий підхід до критики Священного Писання професор Я. Олесницький вважає «спадщиною Шлейермахера» [Олесницький, 1884, с. 75]. Полемізуючи стосовно категорійних меж притч із

¹¹ Генріх Георг Август Евальд (1803–1875) – німецький бібліїст, гебраїст та арабіст.

Г. Евальдом, який відстоював думку, що притчі переважно були «параболічними та антитетичними», він відкидає зазначене твердження, вказуючи на мету написання притч (див. вище), зауважуючи, що основною формою притч могла бути «найпростіша логічна» або «розумова» форма «без паралелізму» [Олесницький, 1884, с. 79–80]. Викриваючи помилки Г. Евальда, Я. Олесницький вважає шлях такої критики абсурдним: «Крайнім забобоном нового часу є думати, що звичні у нас форми і порядок мови неминучі повсякчас і у всякій мові, так що ухилення від знайомого нам порядку є неможливим безпорядком» [Олесницький, 1884, с. 83]. Тому, на думку професора, зміст притч має перевагу над формою, адже зміст формується не стільки в неточностях їхньої форми, скільки у їхніх внутрішніх якостях та чистоті написаного.

Хоч гіпотеза Г. Евальда в західній критиці є ключовою, проте не однозначною, про що свідчать інші критики: Ф. Гітциг¹², Е. Берто¹³ та Ф. Делич¹⁴. Ф. Гітциг заперечує Г. Евальду, який вважав окремі місця 10 глави книги Притч (див. Притч. 10: 1–9) найпізнішим здобутком притчової мудрості, знаходячи у ньому Соломонів мир та спокій, але не визнавав ці рядки творчістю Соломона. Як мудро зауважує Я. Олесницький про суперечку двох богословів, вона є неконструктивною, оскільки, по-перше, в обох наявні грубі неточності, подекуди в одних і тих самих питаннях, по-друге, Гітцигова особиста екзегеза на книгу Притч, що викликала полеміку з Г. Евальдом, є по суті суперечкою з «самим собою». Отже, у Ф. Гітцига та Г. Евальда присутні багато неточностей, зокрема в питанні розміщення притч, тому Я. Олесницький, зводить нанівець припущення та судження про книгу Притч, описані в монографії першого, даючи їм «вкрай низьку оцінку» [Олесницький, 1884, с. 95]. Проте гіпотезу Ф. Гітцига підтримав вже згадуваний тут Х. Бунзен.

Іншим критиком, який не поділяє поглядів Г. Евальда та Ф. Гітцига, був Е. Берто. Він на основі досліджень 10 (10: 1–22) і 25 глав (25: 29) книги Притч не має сумніву щодо авторства Соломона, але порушує парадоксальне питання появи притч: вони написані рукою Соломона чи все-таки переписувачами (писарями). Проаналізувавши праці Г. Евальда та Ф. Гітцига, Я. Олесницький вважає критику Е. Берто «досить вузькою» та спричиненою бажанням

¹² Фердинанд Гітциг (1807–1875) – німецький протестантський екзегет та орієнталіст.

¹³ Берто Ернст (1812–1888) – німецький екзегет та орієнталіст; професор Геттінгенського університету.

¹⁴ Франц Делич (1813–1890) – німецький гебраїст, лютеранський теолог, перекладач Нового Завіту на іврит.

зробити «все поверхово» [Олесницький, 1884, с. 97]. Збирач притч, на думку Е. Берто, у другому та третьому виданнях повинен був подати їх ширше. Я. Олесницький вказує на низку думок у дослідженнях Е. Берто, з якими категорично не погоджується:

– автор притч не міг поділити їх на розділи; проф. Я. Олесницький також має сумнів, що поділити їх могли збирачі;

– походження першої частини книги суперечить її єдності та цілісності;

– першому розділу він приписує авторство не Соломона, а «різних письменників» [Олесницький, 1884, с. 98].

Наприклад, Ф. Делич в останньому із зазначених питань пристає до позиції Г. Евальда. Якщо перший розділ книги Притч (1: 1–6) не міг написати Соломон, то цей розділ він вважає лише вступом до книги. Я. Олесницький не розуміє, навіщо Ф. Деличу знадобився двійник-цар Іонафан при живому Соломоні. Розглядаючи питання співвідношення двох типів мудрості в трактуванні Ф. Делича, проф. Я. Олесницький вважає, що на початку книги Соломон говорить лише про «уявлення мудрості», а в інших розділах – «розкриває вчення про неї» [Олесницький, 1884, с. 101–102].

Стосовно опублікування всієї книги Ф. Делич зауважує, що книга Притч поділена і видана у двох частинах:

– з 1 по 24 главу (24: 22);

– з 24 глави по 30.

Підсумовуючи, Я. Олесницький зазначає, що судження вищезгаданих критиків є взаємопов'язаними і водночас такими, що різняться між собою. Проте Г. Евальд використав у своєму дослідженні найбільше аргументів, які були переконливими й продуктивними, інакше не мали б такого впливу на західних богословів. В основному думка Г. Евальда, яка була «сильною», має перевагу над іншими, тому Я. Олесницький вважає, що критика в дискурсивному плані відбувалась у «правильному колі дослідження» [Олесницький, 1884, с. 100].

Іншою точкою зору, пов'язаною з національною свідомістю євреїв, яка, на думку Я. О. Олесницького, заслуговує на увагу, – це те, що «книга Притч є збіркою приказок і народною мудрістю євреїв, що, як інші древні народи, повинні були її мати» [Олесницький, 1884, с. 104]. Е. Ейхгорн¹⁵ (як і Е. Мейер¹⁶) стверджували, що Соло-

¹⁵ Ейхгорн Іоан Готфрид (1752–1827) – німецький протестантський орієнталіст і бібліст.

¹⁶ Едуард Мейер (1855–1930) – німецький спеціаліст із давньої історії, єгиптолог та орієнталіст.

монове вчення про мудрість не є його творчістю, оскільки не відповідає характеру та обізнаності царя про потреби людей. Відповідаючи на це, Я. Олесницький доводить на основі філософської та біблійної критичної бази, що згадані народні притчі кожного етносу «мали своїх авторів» [Олесницький, 1884, с. 103–104]. Тому в притчах присутня не тільки мудрість, що мала свого адресата, а й етнічна релігійна тенденція, яка, власне, й робила можливим сповідування духовного змісту притч народом.

Така тенденція присутня в главах, написаних Соломоном, адже його мудрість полягала саме в тому, щоб «знати людей своїх... та їхні життєві потреби» [Олесницький, 1884, с. 104–106], інакше для кого тоді написано притчі, якщо не для народу? Також методологічно важливою є гіпотеза професора про те, що притчі «не є народною мудрістю ні за формою, ні за змістом», та вказана ним причина цього: «окремому мудрецю неможливо було б написати такої безлічі окремих притч, навіть божественного генія для цього було б недостатньо» [Олесницький, 1884, с. 105]. Е. Мейер, поділяючи погляди Е. Евальда, протирічить сам собі. Головна його помилка полягає у твердженні про те, що «дух народу не є народним». Я. О. Олесницький заперечує їм, вказуючи, що притчі за своїм духом є народними, а яким чином дух народу може бути антинародним? На основі 22 глави – «Щоб уповання твоє було на Господа, я вчу тебе і сьогодні, і ти пам'ятай. Чи не писав я тобі тричі в порадах і наставляннях, щоб навчити тебе точних слів істини, щоб ти міг передавати слова істини тим, хто посилає тебе?» (Притч. 22: 17–21) – Я. Олесницький називає Соломона автором майже всієї книги до 29 глави. Також він звертає увагу на 30 та 31 глави¹⁷, які суттєво відрізняються від попередніх як за авторством, так і за змістом, і називає їх «загадками» для науки. А оскільки їхній текст пошкоджений, то і первісний їхній зміст «втрачений» [Олесницький, 1884, с. 110–111], що дало привід західним вченим для хаотичного їх дослідження.

Далі професор переходить до текстуального аналізу книги Притч, використовуючи масоретський текст і Септуагінту, переклад якої «звершувався досить благочестиво» [Юнгеров, кн. 1, 2003, с. 251]. Для встановлення її істинного Богоодкровенного змісту дослідник звертається до джерела збереження істини – Церкви. Детально вивчає та застосовує інтерпретацію святоотцівської спадщини, де шукає те живе слово, за допомогою якого аналізує історичний час життя Соломона та його народу.

¹⁷ Притча, що перейшла в пісню.

Зокрема, аналізуючи Соломонове ім'я, Я. Олесницький знаходить у західних критиків поділ в цьому питанні на дві групи: перша, до якої належать Л. Корнелій, М. Кокцей, А. Кальмет, Ж. Б. Глер, Ган та ін., вважала назву «Агур» символічним ім'ям Соломона, друга ж, представниками якої були М. Лютер, Ф. Меланхтон, Й. Лафатер, А. Шультенс, Й. Гердер, Й. Ейхгорн та ін., пов'язують це ім'я з Соломоновим учнем [Олесницький, 1884, с. 111–112]. Найважливішим недоліком судження цих учених Я. Олесницький вважає неточність, до якої ставиться безкомпромісно. Тут неточності пов'язані з єврейською граматиною та окремими словосполученнями в масоретському тексті.

Застосувавши порівняльний аналіз двох згаданих вище біблійних текстів для встановлення точного змісту книги Притч, професор використовує також слов'янський переклад Святого Писання. Зіставляючи написи та словосполучення 31 глави у тексті Септуагінти та слов'янському перекладі, як знавець древніх мов, Я. О. Олесницький стверджує, що між Септуагінтою й масоретським текстами «немає нічого спільного» [Олесницький, 1884, с. 113], зокрема через неточність перекладу масоретами свого тексту. Користуючись напрацюваннями сучасних для свого часу та давніх бібліїстів, які мали протиріччя щодо перекладу книги, зокрема текстуального означення Імені Божого, професор Я. Олесницький розмежовує їхні погляди. На противагу трактуванню давніх, які вважали, що «לַאֲלֹהִים» (власне ім'я Бога), значення якого як власної назви в масоретському тексті не відповідає його дворазовому повторенню», сучасні дослідники вбачали в цьому «спробу перетворення цих слів: першого слова אֱלֹהִים¹⁸ із загальної у власну назву, а останнього слова לַאֲלֹהִים¹⁹ із власної у загальну» [Олесницький, 1884, с. 114–115]. Зіставляючи переклади біблійних книг, бібліїст вказує на схожість книги Притч з іншою – книгою Іова, адже вона ще до життя Соломона мала назву «Притчі» [Олесницький, 1884, с. 121].

Торкаючись у 8 розділі монографії питання перекладів, Я. О. Олесницький не визнає описаних нами вище теорій та вважає, що потрібні нові переклади як окремих фрагментів книги Притч, так і останніх її глав. Він, зокрема, зауважує: «...ми не визнаємо цього відкриття нової біблійної науки і вважаємо за необхідне робити нові спроби перекладу цих важких місць, по можливості дотримуючись номінального значення слів, тому що не можна погодитися з тим правилом, що слово, яке не піддається

¹⁸ Одне з Імен Божих в перекладі масоретського тексту.

¹⁹ Значення див. вище.

перекладу стародавньої мови, є неодмінно власною назвою, що не перекладалася. Але перш ніж перекладати, необхідно правильно прочитати сумнівні місця» [Олесницький, 1884, с. 121].

Аналізуючи питання часу написання книги Притч, Я. Олесницький на основі пісні про добру жінку (Притч. 31: 10–31) стверджує, що книга в такому вигляді, який ми маємо сьогодні, з'явилася «після Єзекії перед Вавилонським полонном» [Олесницький, 1884, с. 124–125].

Оскільки давні тексти книги – масоретський та Септуагінта – не збігаються, професор рекомендує звертатись до первісного тексту кодексів, проте сам використовує масоретський текст. Відмінності у самих текстах він поділяє на такі групи:

1. Перестановка притч місцями.

Автор наводить приклади неправильно розміщених колонок: «Так, переписуючи 15 главу, за якою стояла 16, переписувач перескакує з однієї колонки (з 15 глави) на відповідний рядок іншої колонки (16 глави), яка випадково здалася йому продовженням рядка першої колонки» [Олесницький, 1884, с. 120]. Ф. Гітциг вважав, що в масоретському тексті притчі написані в 12 колонок і переписувач неправильно їх прочитав, внаслідок чого при переписуванні скопіював не все: «...переписувач, який звик читати грецький текст зліва направо, відповідно єврейський справа наліво, на цей раз заплутався та взявся спочатку за колонку, що стояла зліва» [Олесницький, 1884, с. 127].

2. Дефекти та дублювання притч.

Така проблема пов'язана зі способом перекладу книги в Септуагінті, оскільки один переклад зазвичай є буквальним, а інший алегоричним, то і «в основі маємо різне читання тексту» [Олесницький, 1884, с. 130]. Що стосується первісного тексту, то він гармонічно переданий і в Септуагінті, і в масоретському тексті, тому Я. Олесницький вважає, що причиною цього не є невдало застосовані способи перекладів книги, натомість покладає це на науку, завданням якої є «вирішення питання про взаємозв'язок палестинської та єгипетської редакцій книг», оскільки «два перших тексти мають протиріччя між собою» [Олесницький, 1884, с. 142].

У Септуагінті також трапляються притчі, відсутні в єврейському тексті книги, або наявні зовсім нові притчі, «яких немає в масоретському тексті» [Олесницький, 1884, с. 132]. Основну причину недосконалості перекладів Я. Олесницький вбачає в тому, що під час перекладів книга Притч не мала особливого богослужбового застосування в Церкві, як напри-

клад, П'ятикнижжя (Тора), а вважалася «плодом наукової праці» [Олесницький, 1884, с. 131]. Тож Септуагінта не містить окремих притч, які, проте, збереглися в масоретському тексті, наприклад: «(26: 7), відповідно до єврейського לַשְׁמָ (приказка), спочатку в тексті LXX стояло παροομία (притча), і тільки пізніший копіїст змінив його на інше співзвучне грецьке слово παρανομία – законозлочин» [Олесницький, 1884, с. 133–134]. В окремих місцях сирійського перекладу Пешіто, який здійснений з Септуагінти, на противагу масоретському тексту, притча налічує вдвічі більше віршів, наприклад: «(11:19, 12:4, 14:7, 17:16, 18:19, 25:7)» [Олесницький, 1884, с. 142]²⁰.

Фіксуючи різночитання у книзі Притч [Олесницький, 1884, с. 126], професор приходять до висновку, що мова йде про різні способи читання та заміни перекладачами масоретських і грецьких букв, унаслідок чого слово отримувало інше (деколи протилежне) значення [Олесницький, 1884, с. 134–135]. Наприклад, Боже ім'я в грецькому тексті позначене словом «Кіріос» (Господь), а в масоретському «Елогім» (боги). Я. О. Олесницький, вважає що розбіжності текстів Септуагінти й масоретського пов'язані не з працею перекладачів, а сталися з «вини тих, хто копіює» [Олесницький, 1884, с. 142], наприклад, професор П. Лягард²¹.

Проаналізувавши працю Я. О. Олесницького, яка заслуговує на увагу сучасників, ми побачили особливий підхід ученого до дослідження книги Притч. На думку професора, очевидним є те, що вивчати книгу Притч потрібно за первинними кодексами, які збереглися. Звичайно, використовуючи старозавітні переклади, які, на думку бібліїста, є змістовно тотожними до текстів Септуагінти, масоретського та слов'янського, потрібно зіставляючи два перших тексти, шукаючи в них спільні риси. Як знавець древніх мов та Священного Писання, професор Я. Олесницький здійснює критичний аналіз відмінностей між Септуагінтою і масоретським текстом, залучаючи до цього й інші переклади Святого Письма, та доводить, що авторство книги в основному належить Соломонові. При цьому книга має також низку інших авторів, але час її написання пов'язаний із земним життям Соломона.

Розглядаючи теорії західних бібліїстів і богословів, Я. Олесницький зосереджується на Священному Переданні та писан-

²⁰ Тобто тут переписувачі додали зайві вірші.

²¹ Лягард Пауль Антон Де (1827–1891) – професор східних мов у Геттінгені, німецький орієнталіст та бібліїст. Уважається одним із засновників текстології Старого Завіту, а також критиком перекладу Септуагінти [12].

нях святих Отців Церкви, відкидаючи більшість тверджень, що стосуються параболічності, поетичності, виняткової окремої етнічності та, врешті-решт, неточності перекладу й переписування притч. Усі ці проблеми, на нашу думку, могли впливати на тих осіб, які були причетними до встановлення текстуального змісту книги від початку написання до ХІХ ст. – релігійність, точність, грамотність, історичний наратив, зосередженість на аналізі проблем західними богословами, зіставлення різних перекладів із метою встановлення первісного оригінального тексту і змісту притч.

Досліджуючи доробок Я. О. Олесницького, ми можемо спостерігати процес стрімкого розвитку біблійної науки в Київській духовній академії. Про це свідчить монографія «Книга Притчей Соломоновых (Мишле) и ее новейшие критики» та інші праці професора, опубліковані в науковому виданні «Труды Киевской Духовной Академии». Зміст його доробку сповнений жаги та високого стремління до Богопізнання через Богоодкровення й Церкву. Крім того, зазначене дослідження відкриває нам особливий підхід та методи професора у дослідженні Святого Письма.

Так, зокрема, нам вдалося встановити, що бібліїст використовував богословський, екзегетичний, історичний і філологічний методи, за допомогою яких дав відповіді на широке коло проблем, пов'язаних із книгою Притч.

При зіставленні Септуагінти й масоретського тексту застосовано канонічний та ісагогічний методи, що демонструє непорушність православної істини й дотримання професором православної традиції інтерпретації Священного Писання.

У дискусії Я. О. Олесницького із західними критиками Біблії ми вбачаємо застосування критичного, аналітичного, історико-критичного методів.

Вдаючись до методу текстуально-змістової критики, Я. Олесницький користується напрацюваннями католицьких і протестантських богословів та істориків, що було нормою для тодішніх дослідників Біблії і побажанням для сучасних православних бібліїстів. Такий підхід професора спричинив формування богословської герменевтики в дослідженні біблійної науки в КДА.

Завдяки збереженим працям Я. Олесницького, а також його учнів, бібліїстика сьогодні має можливість розвиватися і, завдячуючи новітнім дослідженням, доповнює та розвиває богословську думку вчених ХІХ ст. Наше дослідження допоможе сучасним богословам знайти відповіді на питання, пов'язані з

біблійною поезією, археологією, герменевтикою, екзегезою і методологією, а в подальшому сприятиме розвитку біблійної науки й дослідженню її нових актуальних проблем.

1. Августин Аврелій, блаж. Творіння в 6-ти томах, том 3 / Блаженний Августин Аврелій ; під. ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета ; [пер. прот. Василя Лозовицького, свящ. Андрія Хром'яка, Ігоря Сацика та Мирослава Хом'яка]. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. – т. 3. 599 с.
2. Біблія: книги Священного Писання Старого та Нового Завіту / пер. Патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
3. Головащенко С. І. Дослідження та викладання Біблії в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст. / Монографія. // К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2012. – 356 с.
4. IP НБУВ. Ф. 160. Спр. № 1801. О библейских животных. Приложение: Глаголев, Профессор А. Ол. Некролог. 1907 г. – С. 10.
5. Колот С., свящ. Ісагогічна проблематика в працях видатного бібліста КДА професора Якіма Олесницького (1842–1907 рр.). Священик Сергій Колот // К.: – Труды КДА. – 2016. – № 16 (188). – с. 63–74.
6. Олесницький А. А. Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики // К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1884. – 144 с. – Режим доступу: [http://bible-spbda.info/e-books/ee-books/olesnickiy_a.a.-kniga_pritchey_solomonovyh_\(mishle\)_i_ee_noveyshie_kritiki.pdf](http://bible-spbda.info/e-books/ee-books/olesnickiy_a.a.-kniga_pritchey_solomonovyh_(mishle)_i_ee_noveyshie_kritiki.pdf) (дата звернення 30. 11. 2019).
7. Олесницький А. Руководственные о Священном Писании Ветхого и Нового Завета сведения из Творений св. Отцев и Учителей Церкви. // СПб.: Синод, тип., 1894. – 224 с. – Режим доступу: http://bible-spbda.info/e-books/ee-books/olesnickiy_a.a.-rukovodstvennye_o_svyaschennom_pisanii_vethogo_i_novogo_zaveta_svedeniya_iz_tvoreniiy_svv_otcev_i_uchiteley_cerkvi.pdf (дата звернення: 15. 11. 2019)
8. Лявданский А. К. Лягард Пауль Антон Де. Энциклопедия Всемирная история. – Режим доступу: https://w.histrf.ru/articles/article/show/lagard_paul_anton_die (дата звернення: 05. 12. 2019)
9. Стилианопулос Т. Новый Завет: Православная перспектива. Писание, предание, герменевтика. / Пер. с англ. (Серия «Православная библеистика»). М.: – Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2008. – 296 с.
10. Олесницький А. Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики. Труды Киевской Духовной Академии. – Киевъ: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Ноябрь. – С. 333 – 395.
11. Олесницький А. Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики. Труды Киевской Духовной Академии. – Киевъ: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Декабрь. – С. 535–616.
12. Юревич Д. Священик. Очерк жизни и деятельности проф. А. А. Олесницкого. – Режим доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Akim_Olesnickij/ocherk-zhizni-i-deyatelnosti-prof-a-a-olesnitskogo/ (дата звернення: 11. 11. 2019)
13. Юнгеров П. А. Профессор. Введение в Ветхий Завет в двух книгах. Кн. 1. – М.: изд., Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 2003. – 442 с.
14. Юнгеров П. А. Профессор. Введение в Ветхий Завет в двух книгах. Кн. 2. – М.: изд., Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 2003. – 340 с.
15. Юнгеров П. А. Профессор. Историко-критическое введение в Священные Ветхозаветные книги. Выпуск первый. Книги законоположительные, исторические и учительные. – Казань: центральная типография, 1907. – 390 с.
16. Carl Peter Wilhelm Gramberg. Das Buch der Sprüche Salomon's. – Leipzig: Joh. Aug. Gottl. Weigel, 1828. – 128 с.

17. Johann Friedrich Bruch. Weisheits-Lehre der Hebräer: ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie. – Straßburg, 1851. – 390 с.

1. Avhustyn Avrelii, blazh. Tvorinnia v 6-ty tomakh, tom 3 / Blazhennyi Avhustyn Avrelii; za red. Sviatiishoho Patriarkha Kyivskoho i vsiiei Rusy-Ukrainy Filareta; [per. prot. Vasyliia Lozovytskoho, sviashch. Andriia Khromiaka, Ihoria Satsyka ta Myroslava Khomiaka]. Kyiv: Vydavnychiy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2015. T. 3. 599 s.
2. Bibliia: knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu / per. Patriarkha Filareta (Denysenka). Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. 1416 s.
3. Holovashchenko S. I. Doslidzhennia ta vykladannia Biblii v Kyivskii dukhovnii akademii KhKh – pochatku KhKh st. Kyiv: Vydavnychiy viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy, 2012. 356 s.
4. IR NBUV. F. 160. Spr. № 1801. O bybleiskyykh zhyvotnykh. Prylozhenie: Hlaholev, Professor A. Ol. Nekroloh. 1907 h. S. 10.
5. Kolot S., sviashch. Isahohichna problematyka v pratsiakh vydatnoho bibliista KDA profesora Yakyma Olesnytskoho (1842–1907 rr.). Trudy KDA. Kyiv, 2016. № 16 (188). S. 63–74.
6. Olesnitskyi A. A. Kniha Pritchei Solomonovykh i ee noveishye kritiki. Kyev: Typ. Korchak-Novitskoho, 1884. 144 s. – Rezhym dostupu: [http://bible-spbda.info/e-books/ee-books/olesnickiy_a.a.-kniga_pritchey_solomonovyh_\(mishle\)_i_ee_noveyshie_kritiki.pdf](http://bible-spbda.info/e-books/ee-books/olesnickiy_a.a.-kniga_pritchey_solomonovyh_(mishle)_i_ee_noveyshie_kritiki.pdf) (data zvernennia 30. 11. 2019).
7. Olesnitskyi A. Rukovodstvennye o Sviashchennom Pysanny Vetkhoho i Novoho Zaveta svedeniia iz Tvorenii sv. Ottsev i Uchitelei Tserkvi. Sankt-Peterburh: Synod, typ., 1894. 224 s. – Rezhym dostupu: http://bible-spbda.info/e-books/ee-books/olesnickiy_a.a.-rukovodstvennye_o_svyaschennom_pisani_i_novogo_zaveta_svedeniya_iz_tvoreniy_svv_otcev_i_uchiteley_cerkvi.pdf (data zvernennia: 15. 11. 2019).
8. Liavdanskii A. K. Liahard Paul Anton De. Entsyklopediia Vsemirnaia istoriia. – Rezhym dostupu: https://w.histrf.ru/articles/article/show/lagard_paul_anton_die (data zvernennia: 05. 12. 2019).
9. Stilianopulos T. Novyi Zavet: Pravoslavnaia perspektiva. Pisanie, predanie, hermenevtika / per. s anhl. (Seryia «Pravoslavnaia bibleistika»). Moskva: Bibleisko-bohoslovskii instytut sv. apostola Andreia, 2008. 296 s.
10. Olesnitskyi A. Kniha Pritchei Solomonovykh i eia noveishye krytyki. Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii. Kievъ: Tupohtafiia H. T. Korchak-Novitskaho, 1883. Noiabr. S. 333–395.
11. Olesnitskyi A. Knyha Pritchey Solomonovykh y eia noveishye krytyky // Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii. Kievъ: Tupohtafiia H. T. Korchak-Novitskaho, 1883. Dekabr. S. 535–616.
12. Yurevich D. Sviashchenyk. Ocherk zhyzni i deiatelnosti prof. A. A. Olesnitskoho. – Rezhym dostupu: https://azbyka.ru/otechnik/Akim_Olesnickij/ocherk-zhizni-i-deyatelnosti-prof-a-a-olesnitskogo/ (data zvernennia: 11. 11. 2019).
13. Yunherov P. A. Professor. Vvedenie v Vetkhii Zavet: V 2-kh knykhakh. Kn. 1. Moskva: Izd. Pravoslavnoho Sviato-Tykhonovskoho Bohoslovskoho Instytuta, 2003. 442 s.
14. Yunherov P. A. Professor. Vvedenie v Vetkhii Zavet: V 2-kh knykhakh. Kn. 2. Moskva: Izd. Pravoslavnoho Sviato-Tykhonovskoho Bohoslovskoho Instytuta, 2003. 340 s.
15. Yunherov P. A. Professor. Istoryko-kriticheskoe vvedenie v Sviashchennye Vetkhozavetnye knyhy. Vyp. I. Knyhy zakonopolozhytelnye, istorycheskie i uchitelnye. Kazan: Tsentralnaia tupohtafiia, 1907. 390 s.
16. Carl Peter Wilhelm Gramberg. Das Buchder Sprüche Salomon's. Leipzig: Joh. Aug. Gottl. Weigel, 1828. 128 s.
17. Johann Friedrich Bruch. Weisheits-Lehreder Hebräer: ein Beitragzur Geschichte der Philosophie. Straßburg, 1851. 390 s.